

УДК 351.83/.84

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.20>

Володимир СЕМЕНОВ

кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій, Сумський державний університет, вул. Харківська, 116, м. Суми, Україна, 40000

ORCID: 0000-0003-2796-9631

Сергій КОРОЛЬ

кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій, Сумський державний університет, вул. Харківська, 116, м. Суми, Україна, 40000

ORCID: 0000-0001-5949-4699

Олександр КОТЕНКО

кандидат економічних наук, доцент, старший викладач кафедри психології, політології та соціокультурних технологій, Сумський державний університет, вул. Харківська, 116, м. Суми, Україна, 40000

ORCID: 0000-0002-1865-5422

Бібліографічний опис статті: Семенов, В., Король, С., Котенко, О. (2024). Соціальна політика і соціальний захист у діяльності Вінстона Черчилля. *Ввічливість. Humanitas*, 3, 141–146, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.20>

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА І СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ У ДІЯЛЬНОСТІ ВІНСТОНА ЧЕРЧИЛЛЯ

Модернізація систем соціальної політики та соціального захисту в складних умовах реформування країни та повномасштабної війни з країною-агресором є актуальним завданням. Вирішення цього завдання практично неможливе без дослідження зарубіжного досвіду цих питань. І в першу чергу досвіду країн, які перебували в схожих умовах. Однією з таких країн є Велика Британія, яка протягом двадцятого століття пройшла через декілька економічних криз і вийшла переможницею у двох світових війнах. Практично протягом значної частин цього періоду на різних державних посадах цієї країни перебував видатний політик і державний менеджер Вінстон Черчилль. Вінстону Черчиллю особисто та його державній діяльності присвячена значна кількість різного роду публікацій від вкрай негативних до вкрай позитивних. У той же час в більшості з них увага приділяється політичному та військовому напряму його діяльності а питання соціальних ініціатив практично залишаються поза увагою. Так, у вітчизняних навчальних посібниках та підручних з історії соціальної роботи його ім'я взагалі не згадується. У той же час В. Черчилль був ініціатором значної кількості рішень, що виводили на новий рівень системи соціальної політики та соціального захисту, як у самій Британії так і у світі в цілому. Серед них можна відзначити: восьмигодинний робочий день, соціальне страхування, забезпечення гендерної рівності, покращення умов утримання в місцях виконання покарань, допомога особам, що перебувають у скрутних життєвих обставинах, охорона дитинства, започаткування соціального партнерства, обідні перерви, встановлення мінімальної заробітної платні, повоєнна відбудова тощо. З огляду на зазначене вище, у статті проаналізовано окремі аспекти діяльності В. Черчилля на різних посадах протягом двадцятого століття що стосуються розбудови системи соціальної політики та системи соціального захисту Великої Британії у зазначений період. Джерелами дослідження стали публікації як вітчизняних так і закордонних авторів, що вийшли друком протягом останнього десятиріччя.

Ключові слова: біржа праці, гендерна рівність, мінімальна заробітна плата, обідня перерва, соціальний захист, соціальне партнерство, соціальна політика.

Volodymyr SEMENOV

Ph.D in Sciences in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Political Science and Sociocultural Technologies, Sumy State University, 116 Kharkivska str., Sumy, Ukraine, 40000

ORCID: 0000-0003-2796-9631

Serhii KOROL

Ph.D in Political Science, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Political Science and Sociocultural Technologies, Sumy State University, 116 Kharkivska str., Sumy, Ukraine, 40000
ORCID: 0000-0001-5949-4699

Oleksandr KOTENKO

Ph.D in Economics, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Psychology, Political Science and Sociocultural Technologies, Sumy State University, 116 Kharkivska str., Sumy, Ukraine, 40000
ORCID: 0000-0002-1865-5422

To cite this article: Semenov, V., Korol, S., Kotenko, O. (2024). Sotsialna polinyka i sotsialnyi zakhyst u diialnosti Vinstona Cherchyllia [Social policy in the activities of Winston Churchill]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 3, 141–146, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.20>

SOCIAL POLICY IN THE ACTIVITIES OF WINSTON CHURCHILL

Modernization of social policy and social protection systems in the difficult conditions of reforming the country and a full-scale war with an aggressor country is an urgent task. Solving this task is practically impossible without researching the foreign experience of these issues. And first of all, the experience of countries that were in similar conditions. One such country is Great Britain, which during the twentieth century went through several economic crises and came out victorious in two world wars. Practically during a significant part of this period, the prominent politician and state manager Winston Churchill held various public positions in this country. A significant number of publications of various kinds, from extremely negative to extremely positive, are dedicated to Winston Churchill personally and his state activities. At the same time, in most of them, attention is paid to the political and military direction of its activities, and the issues of social initiatives are practically ignored. Thus, his name is not mentioned at all in domestic textbooks and textbooks on the history of social work. At the same time, V. Churchill was the initiator of a significant number of decisions that brought the system of social policy and social protection to a new level, both in Britain itself and in the world as a whole. Among them, we can note: an eight-hour working day, social insurance, ensuring gender equality, improving the conditions of detention in places of execution of punishments, helping people in difficult life circumstances, protecting childhood, starting a social partnership, lunch breaks, establishing a minimum wage, post-war reconstruction, etc. In view of the above, the article analyzes certain aspects of V. Churchill's activities in various positions during the twentieth century, related to the development of the system of social policy and the system of social protection of Great Britain in the specified period. The sources of the research were the publications of both domestic and foreign authors, published during the last decade.

Key words: labor exchange, gender equality, minimum wage, Lunch Break, Social Protection, social partnership, social policy.

Актуальність проблеми. Сьогодні перед Україною стоїть завдання вдосконалення системи соціальної політики та соціального захисту. Це обумовлено прагненням європейської інтеграції нашої країни, і відповідно, необхідністю адаптації зазначених систем до норм Європейського Союзу.

Також реформування та вдосконалення цих систем необхідно продовжувати у зв'язку з повномасштабним вторгненням країни агресора, що в разі збільшило кількість складних соціальних проблем, які потрібно вирішувати фахівцям із соціальної роботи. Допомогти у розв'язанні цих проблем може дослідження історичного досвіду з цих питань, у тому числі закордонного. При проведенні таких досліджень було б доцільним вивчати досвід країн які розробляли і реалізовували соціальні про-

грами в складних кризових умовах, як в мирний так і у військовий час.

Таких країн доволі багато, бо війни та кризи, на жаль, не рідке явище в світовій історії. Але ми зупинимося на історичному досвіді з питань соціальної політики і соціального захисту Об'єднаного королівства Британії та Північної Ірландії, яке частіше називають – Великобританією. Звернення до досвіду саме цієї країни не є випадковим. Упродовж двадцятого століття ця країна пережила не одну соціальну та економічну кризу та вийшла переможницею з двох світових воєн. При цьому вона забезпечила і зберегла до сьогодні високий рівень соціального захисту і добробуту своїх громадян. Також неможливо не згадати, що однією з ефективних систем соціальної політики, яка до сьогодні є базовою для багатьох країн сучасного світу,

є британська система Беверіджа. У той же час, якщо про Беверіджа та його діяльність у галузі історичних досліджень з питань соціальної роботи інформація має місце (зокрема в підручниках та навчальних посібниках із «Соціальної політики»), то про В. Черчилля у цьому аспекті практично нічого не відомо. А внесок цієї людини у розвиток британської системи соціальної політики та соціального захисту досить значний, але практично залишається поза увагою, як для широкого загалу, так і для фахівців із соціальної роботи. Тому цю статтю присвячено діяльності у галузі соціальної політики і соціального захисту Вінстона Черчилля, що на думку авторів, в умовах сьогодення є актуальним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Коли згадується ім'я Вінстона Черчилля та в першу чергу на думку приходять – прем'єр-міністр Великобританії, політичний та військовий діяч світового рівня, «фултонська промова» про «залізний занавіс» тощо. У той же час це лише верхівка айсбергу. Реальний Черчилль більш багатогранний, а питання соціальної політики та соціального захисту населення Великої Британії були значною частиною його політичної і практичної діяльності на державних посадах різного рівня.

Наукові дослідження щодо діяльності В. Черчилля можна розділити на дві умовні категорії – історико-біографічні та спеціалізовані (ті, що присвячені дослідженням діяльності цієї історичної особи саме в галузі соціальної політики та соціальної роботи).

Щодо перших, то ми маємо доволі значну кількість різного роду публікацій, у тому числі і за останні роки. Постає цієї непересічної людини привертала і продовжує привертати до себе увагу багатьох дослідників як в Україні, так і за кордоном. Що цікаво, інтерес до цієї особи з часом не зменшується.

Серед публікацій і досліджень щодо біографії В. Черчилля, що вийшли друком в останні роки можна відзначити такі: монографію А. Аксельрода «Вінстон Черчилль, CEO, 25 уроків лідерства для бізнесу» (Аксельрод, 2023); біографічні праці А. Галушки «Черчилль. Великі особистості в історії» (Галушка, 2019) та О. Гуржія, Н. Залеток «Парадокси Вінстона Черчилля» (Гуржій, 2019; Залеток, 2019), біографічний опис К. Мілларда «Герой

імперії» (Міллард, 2020), працю Б. Джонсона «Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію» (Джонсон, 2022) дослідження Е. Ларсона «Велич і ницість» (Ларсон, 2023) та нове видання книги за авторством самого В. Черчилля «Спогади про Другу світову війну» у 2 томах (Черчилль, 2018). У вище зазначених дослідженнях переважно розглянуті політична та військова діяльність британського політика.

У межах цієї публікації більш ранні дослідження до уваги не бралися з огляду на їхню упередженість в оцінці В. Черчилля (вийшли друком за авторством відвертих ворогів і конкурентів цього політика, а таких було немало) і заідеологізованості (оцінка діяльності Черчилля в радянських та сучасних російських працях).

Друга частина це у першу чергу навчальні посібники та підручники з історії соціальної роботи. Серед них можна згадати такі навчальні посібники та підручники: С. Глазунова «Нариси з історії соціальної роботи» (Глазунов, 2015), А. Горілого «Історія соціальної роботи» (Горілий, 2004), О. Краченко та О. Мартос «Історія соціальної роботи» (Кравченко, Мартос, 2017) та А. Фурмана і М. Підгурської «Історія соціальної роботи» (Фурман, Підгурська, 2018). У зазначених виданнях у відповідних розділах, що присвячені періоду кінця ХІХ – початку ХХ століть постать В. Черчилля взагалі не згадується. Дослідження закордонних видань за цим напрямком авторами будуть розглянуті під час майбутніх досліджень.

Окремо можна відзначити літературні праці самого В. Черчилля. Серед них, на нашу думку, провідне місце займає праця «Спогади про Другу світову війну». Хоча в ній присутні окремі згадки про соціальну політику Великої Британії в часи Другої світової війни, але вони є доволі мінімізованими, що не дивно, адже її головною темою, як це видно з назви є політичні та військові події.

Таким чином, здійснивши короткий огляд наукових джерел, можна дійти висновку, що аспекти соціальної політики, яку формував та реалізовував В. Черчилль у вітчизняних профільних виданнях з історії соціальної роботи взагалі не згадуються. Хоча це виглядає доволі дивним, з огляду на його активну політичну і суспільну діяльність на багатьох державних посадах, що він обіймав в різні часи. У істо-

рико-біографічних доробках соціальні питання діяльності В. Черчилля розглядаються лише поверхнево, але спираючись на них можна зробити висновки щодо діяльності Черчилля у напрямку соціальної політики та соціального захисту.

Мета дослідження. Охарактеризувати внесок в розвиток систем соціальної політики та соціального захисту одного з найбільш відомих британських політиків минулого – Вінстона Черчилля.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку своєї праці, що присвячена В. Черчиллю «Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію», Б. Джонсон зазначає таке: «Він (Черчилль) був ключовою особою в процесах, що заклали підвалини підвищення добробуту на початку ХХ століття» (Джонсон, 2022). Загостримо увагу на тому, що підвищення добробуту населення і є однією з важливих складових систем соціальної політики і соціального захисту будь-якої країни в якій запроваджено принципи ліберальної демократії. Наведені далі приклади підтверджують цю тезу.

Борис Джонсон зазначає, що діяльність В. Черчилля в галузі соціальної політики була певним продовженням ініціатив його батька Рендольфа: «Рендольф боровся за право службовців на компенсацію в разі нещасного випадку на виробництві – і Вінстон є автором багатьох важливих соціальних реформ. Він знизив пенсійний вік до 65 років, заснував біржу праці, ввів для робітників перерву на чай і таке інше» (Джонсон, 2022). Так, дійсно, ще у 1907 році Черчилль як міністр торгівлі започаткував компанію по створенню бірж праці та заборони дитячої праці. Щодо зниження пенсійного віку то він був знижений на цілих п'ять років. Вже тільки ці факти можна вважати значними досягненнями у галузі соціальної політики та соціального захисту як на ті часи. Звертаємо також увагу на хронологію подій – це все відбувалося на початку ХХ століття.

На посаді міністра торгівлі В. Черчилль показав себе, як лідер у питаннях соціального захисту населення. О. Гуржій та Н. Залеток у книзі «Парадокси Вінстона Черчилля» про це говорять так: «Одним з найдемократичніших у сфері соціальних відносин того періоду слід уважати такі пропозиції міністра: встановлення мінімального рівня заробітної плати, гаран-

тування права на обідню перерву та короткий перепопочок. Протягом 1908–1909 рр., як зазначав сам Черчилль, він перебував у стані війни з бідністю» (О. Гуржій, Н. Залеток, 2019). Отже, як бачимо, соціальні питання в практичній роботі Черчилля були на чільному місці у той період його державної діяльності.

Заснування бірж праці це не поодинокий приклад турботи Черчилля про людей, що потрапили у скрутні життєві умови. Так Б. Джонсон повідомляє, що Черчилль також започаткував страхування від безробіття (Джонсон, 2022). Станом на сьогоднішній день страхування від безробіття – в багатьох країнах світу, серед яких знаходиться і Україна, це один з дієвих інструментів соціальної політики і сьогодні.

Б. Джонсон також зазначає, що ще в 1908 році В. Черчилль був ініціатором торгового законопроекту, розробленого для допомоги малооплачуваним працівникам і в першу чергу жінкам (Джонсон, 2022). У цих ініціативах також простежуються сучасні тенденції соціальної політики і соціального захисту. І саме В. Черчилль був одним з ініціаторів їх впровадження.

Як міністр внутрішніх справ, за свідченням Б. Джонсона, Черчилль скорочував тюремні терміни, тоді, як більшість тогочасних управлінців намагалися подовжити їх. Він зменшував частоту застосування одиночного ув'язнення. Формував поділ у британських тюрмах на політичних в'язнів і звичайних злочинців (Джонсон, 2022). Слід зазначити, що цей розподіл в першу чергу позитивно позначився на умовах утримання ув'язнених суфражисток. На цій посаді він докладав багато зусиль для реформування пенітенціарної системи Великої Британії. Зокрема він запропонував переглянути у бік зменшення терміни ув'язнення за несуттєві злочини.

Згадують і інші ініціативи Черчилля щодо вдосконалення пенітенціарної системи О. Гуржій та Н. Залеток, що мають гуманістичне забарвлення. Серед них скасування автоматичного ув'язнення за несплату штрафів, а також рекомендації запровадити лікувальні та профілактичні заклади для алкоголіків та дрібних хуліганів (О. Гуржій, Н. Залеток, 2019).

У часи, коли він очолював Державну скарбницю, В. Черчилль продовжував розробку і реалізацію соціальних ініціатив. О. Гуржій та Н. Залеток про це говорять таким чином:

«Очолити Держскарбницю, фактично Міністерство фінансів, Вінстон насамперед взявся за реформування системи державного страхування (у бік його розширення) та соціальних відносин. ... Одним з його перспективних проєктів було скорочення податкового тиску для дрібних торговців і підприємців, працівників розумової праці в усіх галузях. Починання Черчилля на новій посаді також передбачали призначення пенсій удовам та сиротам, помітне розширення страхування літнім людям. Водночас міністр запропонував розвинути дешеве будівництво» (О. Гуржій, Н. Залеток, 2019). Слід зазначити, що забезпечення будівництва нового житла для незаможних верств населення було продовжено в майбутньому. У часи після Другої світової війни, як прем'єр-міністр, Черчилль підтримав програму масового будівництва нового житла, яка була потрібна для відновлення потерпілих від бомбардувань міст країни. Знов таки, як і згадані вище ініціативи Черчилля, зазначені питання не втратили своєї актуальності на сучасному етапі розвитку суспільства, зокрема в Україні, коли ворожа агресія призвела до значних руйнувань, як інфраструктури так і житлового фонду.

Політичні конкуренти В. Черчилля часто звинувачують його у зневажливому відношенні до жінок, зокрема в питаннях їхнього політичного та економічного статусу. У той же час реальні факти заперечують цю тезу. Так Б. Джонсон зазначає, що одним з останніх своїх парламентарних заходів на початку 1955-го Черчилль заявив про рівну оплату праці для жінок у галузі освіти, громадянської служби та місцевого самоврядування. У 1958 році він запропонував допускати на рівних умовах жінок до навчання у коледжі Черчилля у Кембриджі (Джонсон, 2022). Гендерна рівність і сьогодні залишається актуальною і неповною мірою вирішено проблемою. Не випадково, що однією з Цілей Сталого Розвитку визначено «Досягнення гендерної рівності та розширення прав усіх жінок та дівчат». Акцентуємо увагу на тому, що В. Черчилль про це говорив, і не тільки говорив, а й діяв ще в середині ХХ століття за п'ятдесят років до затвердження Цілей тисячоліття.

Окремо слід зазначити, що фактично Черчилль стояв біля витоків однієї з найбільш поширених систем соціальної політики в сучас-

ному світі, а саме системи Беверіджа. Сьогодні існує дві базових системи соціальної політики: Бісмарка та Беверіджа. Саме вони є основою для систем соціальної політики більшості країн світу. Б. Джонсон говорить про те, що саме Черчилль був тим, хто найняв Вільяма Беверіджа, який у подальшому будував поствоєнну державу загального добробуту 1940-х років у Великій Британії.

Можна сміливо стверджувати, що саме В. Черчилль став ініціатором становлення та розвитку такого сучасного явища як соціальне партнерство. На початку ХХ століття соціально-економічна ситуація у Великобританії були доволі складною. Відносини між власниками підприємств і найманими працівниками дуже часто супроводжувалися акціями громадської непокори, страйками, масовими звільненнями робітників. Все це мало негативні наслідки для країни та добробуту її населення. Черчилль спробував розв'язати цю проблему. О. Гуржій та Н. Залеток описують це так: «Періодичні конфлікти наштовхнули його на думку про те, що потрібно створити постійну інституцію, яка залагоджувала б їх на ґрунті офіційного законодавства, а не за «домовленістю». Він запропонував створити третейський суд у складі голови, двох представників від власників підприємств і стільки ж від робітників. Причому голову мало затверджувати Міністерство торгівлі, а суд повинен був збиратися в разі нагальної потреби» (О. Гуржій, Н. Залеток, 2019).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснивши короткий огляд соціальних ініціатив Вінстона Черчилля можна зазначити, що його діяльність у цьому напрямку була систематичною і послідовною, як і в багатьох інших видах діяльності цієї людини. Восьмигодинний робочий день, соціальне страхування, забезпечення гендерної рівності, покращення умов утримання в місцях виконання покарань, допомога особам, що перебувають у скрутних життєвих обставинах, охорона дитинства, започаткування соціального партнерства, обідні перерви, встановлення мінімальної заробітної платні, зниження пенсійного віку, повоєнна відбудова тощо. Це далеко не повний, і певною мірою, поверхневий перелік ініціатив цієї людини в галузі соціальної політики та соціального захисту

населення. Більшість з них реалізована на практиці та працює до сьогодні забезпечуючи добробут населення не тільки у Великій Британії, а і в багатьох інших країнах. З огляду на це, досвід діяльності В. Черчилля в галузі

соціальної політики та соціального захисту заслуговує на більш детальне дослідження з метою використання при розробці та реалізації вітчизняної соціальної політики та системи соціального захисту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аксельрод А. Вінстон Черчилль, CEO, 25 уроків лідерства для бізнесу : 4-те вид. Київ : Форс Україна, 2023. 304 с.
2. Галушка А. Черчилль. Великі особистості в історії. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля, 2019. 352 с.
3. Глазунов С. В. Нариси з історії соціальної роботи : навч. вид. Донецьк : РВВ ДНУ, 2015. 116 с.
4. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи : навч. посіб. Тернопіль : Вид. Астон, 2004. 174 с.
5. Гуржій О., Залеток К. Парадокси Вінстона Черчилля. Київ : Арій, 2019. 384 с.
6. Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію. Харків : Віват, 2022. 400 с.
7. Крачвенко О. О. Історія соціальної роботи : навч. посіб. Умань : РВЦ «Візаві», 2017. 117 с.
8. Ларсон Е. Велич і нищість. Історія про Черчилля, його родину та спротив під час Лондонського бліцу. Київ : Наш формат, 2023. 592 с.
9. Міллард К. Герой імперії. Київ : Наш Формат, 2020. 360 с.
10. Робертс Е. Лідерство в часи війни. Головні уроки від творців історії. Київ : Вид. група КМ-БУКС, 2021. 216 с.
11. Фурман А. Історія соціальної роботи : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2018. 160 с.
12. Черчилль В. Спогади про Другу світову війну. Том 1. Київ : Вид. Жупанського, 2018. 496 с.
13. Черчилль В. Спогади про Другу світову війну. Том 2. Київ : Вид. Жупанського, 2018. 552 с.

REFERENCES:

1. Axelrod, A. (2023). Winston Churchill, CEO, 25 urokiv liderstva dlya biznesu [Winston Churchill, 25 Leadership Lessons for Business]. Kyiv: Fors Ukraina [in Ukrainian].
2. Galushka, A. (2019). Churchill. Velyki osobystosti v istoriyi [Churchill. Great personalities in history]. Kharkiv: Knyzhkovyy Klub «Klub simeynoho dozvillya [in Ukrainian].
3. Glazunov, S. (2015). Narysy z istorii socialnoi roboty [Essays on the history of social work]. Donetsk: RVV DNU [in Ukrainian].
4. Gorilyi, A. (2004). Istoria socialnoi roboty [History of social work]. Ternopil: Aston Publishing House. [in Ukrainian].
5. Hurzhiy O., & Zalyetok K. (2019). Paradoksy Vinstona Cherchyllya [Paradoxes of Winston Churchill]. Kyiv: Ariy. [in Ukrainian].
6. Johnson, B. (2022) Faktor Cherchyllya. Yak odna lyudyna zminyla istoriyu [The Churchill Factor. How one person changed history]. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
7. Kravchenko, O., & Matros, O. (2017). Istoria socialnoi roboty [History of social work]. Uman: RVC «Vizavi» [in Ukrainian].
8. Larson, E. (2023). Velych i nysist'. Istoriya pro Cherchyllya, yoho rodynu ta sprotyv pid chas Londons'koho blitzu [Greatness and baseness. The story of Churchill, his family and resistance during the London Blitz]. Kyiv : Nash format [in Ukrainian].
9. Millard, K. (2020). Heroy imperiyi [Hero of the empire]. Kyiv : Nash format [in Ukrainian].
10. Roberts, E. (2021). Liderstvo v chasy viyny. Golovni uroky vid tvorciv isorss [Leadership in times of war. The main lessons from the creators of history]. Harkiv: KM-BUKS Publishing Group [in Ukrainian].
11. Furman, A. & Pidgurska, M. (2014). Istoria socialnoi roboty [History of social work]. Ternopil: TNEU [in Ukrainian].
12. Churchill, V. (2018). Spohady pro Druhu svitovu viynu [Memories of the Second World War]. Tom 1, Kyiv : Vyd. Zhupans'koho [in Ukrainian].
13. Churchill, V. (2018). Spohady pro Druhu svitovu viynu [Memories of the Second World War]. Tom 2, Kyiv : Vyd. Zhupans'koho [in Ukrainian].